

УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

Соціально-історичний портрет харківського кустаря років непу (1921 – 1928 рр.)

Євсюкова Онисія Геннадіївна

Стаття присвячена дрібним виробникам кустарно-ремісничого сектору економіки міста Харкова періоду непу. Проведено аналіз соціально-професійного, національного складу та кількісних параметрів кустарів. Виявлено економічні позиції дрібних виробників міста, значення і роль кустарної промисловості в економічному розвитку регіону.

Ключові слова: кустар, кустарне виробництво, неп, Харків.

Євсюкова Анисья. Социально-исторический портрет харьковского кустаря времен нэпа (1921 – 1928). Статья посвящена мелким производителям кустарно-ремесленного сектора экономики города Харькова периода нэпа. Произведен анализ социально-профессионального, национального состава и количественные параметры кустарей. Выявлены экономические позиции мелких производителей города, значение и роль кустарной промышленности в развитии экономики региона.

Ключевые слова: кустарь, кустарное производство, нэп, Харьков.

Yevsyukova Anisiya. The socio-historical portrait of the Kharkiv handicraftsman of the NEP times (1921 – 1928). The article is devoted to the small producers of the handicraft and handicraft sector of the economy in Kharkiv in the NEP's period. The analysis of socio-professional, national composition and quantitative parameters of handicraftsmen is made. Economic positions of small city producers, importance and role of the handicraft industry have been revealed in the development of the region's economy.

Key words: handicraft, handicraft industry, NEP, Kharkiv.

Соціальне походження, національний склад, освітній рівень та економічні можливості харківських дрібних виробників залишаються малодослідженими питаннями. В радянській історіографії кустарям не приділяли належної уваги, часто зараховуючи їх до дрібнобуржуазних або бідняцьких верств населення, тоді як основна увага дослідників була зосереджена на робітниках та селянах. У той же час Харків був столицею УСРР з 1919 – 1934 рр. і найбільшим торговельно-промисловим центром республіки. Робітники недержавного сектору економіки становили значний сегмент

приватного виробництва міста. А отже дослідження дрібних виробників Харкова є актуальним питанням оскільки вивчення недержавного сектору промисловості сприяє поглибленню знань про розвиток усєї української промисловості зазначеного періоду.

Вивчення харківського кустаря-виробника ще не було предметом окремого дослідження. Теоретичне підґрунтя для розуміння розвитку дрібної промисловості заклали дослідники 1920 – 1930-х років, що представлені працями С. Зарудного [6], Д. Каплана [7], Ю. Ларіна [9], Д. Шапіро [16]. В цих роботах є чимало інформації про державну політику радянської влади відносно дрібних підприємств. Загальні питання розвитку кустарного виробництва в рамках вивчення приватного підприємництва розглядаються в роботах О. Сушка [15], О. Пиріг [13], Ю. Волосника [1], М. Олійника [11]. Певні аспекти розвитку кустарно-ремісничого сектору Харкова досліджені М. Онацьким [12] в контексті вивчення розвитку приватного підприємництва у Харкові періоду непу. А отже дрібні виробники кустарного сектору Харкова заслуговують на увагу і подальші дослідження, що будуть сприяти формуванню цілісного і системного уявлення про дрібне виробництво в Україні.

Джерельна база представлена нормативно-правовими документами, статистичними виданнями, періодичними матеріалами тощо. Неопубліковані джерела репрезентовані матеріалами фондів Державного архіву Харківської області.

Метою дослідження є різнобічний аналіз дрібного виробника кустарно-ремісничого сектору економіки Харкова в роки непу. А саме виявлення соціально-професійного та національного складу, визначення кількісних параметрів та економічних позицій кустарів. Не менш важливим завданням є вивчення державної політики по регулюванню розвитку кустарного виробництва Харкова.

Кустарями та ремісниками в 1920-ті роки вважали дрібних виробників, які самотужки займались промисловим виробництвом різних товарів із застосуванням механічних двигунів або без з метою продажу на ринку чи на замовлення. Але за обов'язкової участі самого кустаря, і за умови використання праці не більше трьох найманих робітників.

Будучи однією з найдавніших і традиційних форм соціально-виробничої активності, кустарно-ремісничя промисловість Харкова забезпечувала населення товарами широкого вжитку, займаючи помітне місце в народно-му господарстві.

В дореволюційний період дрібна промисловість України відігравала значну роль у насиченні внутрішнього ринку товарами широкого вжитку. Проте буреломні роки війни та революції негативно позначилися на розвитку кустарного виробництва. До того ж після приходу до влади, біль-

шовики намагалися повністю ліквідувати підприємництво в виробничій сфері. Більшу частину кустарної промисловості було націоналізовано, окрім традиційних промислів – домашнього кустарного виробництва. Про кризовий стан кустарно-ремісничої промисловості свідчать дані держорганів. Так згідно даних Укркустпрома на кінець 1920 р. було зареєстровано всього лише 32 367 кустарів, у той час, як до революції нараховувалось 433 тис. кустарів [7, с. 5]. А отже число кустарів та ремісників зменшилось в 13 раз.

Вимушена відміна більшовиками політики воєнного комунізму та перехід до непу сприяли стрімкому відродженню дрібної промисловості. Починаючи з липня 1921 р. радянська влада дозволила розвиток кустарно-ремісничої галузі [16, ст.320]. Пільгове законодавство, сприятлива кон'юнктура тогочасного ринку вкупі з недосконалою системою радянського оподаткування значно примножили кількість дрібних виробників Харкова. Так, якщо в 1925 р. у Харкові нараховувалось 9 000 кустарів, то 1927 – 1928 господарському році кількість дрібних виробників міста виросла до 12 500 осіб [5, арк. 243 – 244]. Тобто кількість дрібних товаропродуцентів зросла на 39%. Проте ці данні не є абсолютними і встановлення дійсного числа дрібних виробників є питанням дуже складним, через недосконалість радянських статистичних даних 1920-х років та небажання самих кустарів виявляти свій промисел з метою уникнення оподаткування.

Серед усіх дрібних виробників приватного сектора міста переважали кустарі-одинаки. Саме вони контролювали більшість промислових закладів міста [12, с. 139]. Переважно це були майстерні які діяли в різних галузях дрібної промисловості – по виробництву взуття, верхнього одягу, ремонту годинників тощо.

Харківський кустар у більшості випадків був представником незаможних верств. Дуже часто члени родини приймали активну участь у виробництві продукції, а сам процес виробництва проводився у житловому приміщенні де жила родина кустаря. Нерідко така ситуація мала негативні наслідки для здоров'я самого виробника та членів його родини [8, с. 10]. Зазвичай, радянські дослідники дрібної промисловості акцентували увагу на таких випадках, агітуючи за інтеграцію кустарів до системи кооперації.

За соціальним складом кустарі Харкова не являли однорідну професійну групу. При тому що значна кількість осіб (47.5% осіб) вже мала досвід кустарного виробництва в минулому, більшість підприємців отримували необхідний досвід уже в самому процесі виробництва [10, с. 192]. Харківський кустар 1920-х – в минулому це робітник, службовець або селянин. За своїм освітнім рівнем міські кустарі не мали великих здобутків. Так 88% кустарів мали лише нижчу освіту, і близько 9% – середню [3, арк. 60].

Все це, вкупі з нестачею необхідних обігових коштів, робило дрібних виробників дуже ласим об'єктом для експлуатації більш спритними підприємцями – представниками приватного капіталу.

За гендерною ознакою харківські кустарі були переважно чоловічої статі. З 88% усіх кустарів, жінок було всього лише 12% [3, арк. 60]. Це може бути пояснено наявністю серед харків'ян 1920-х років традиційних поглядів про місце жінки в сім'ї, а також достатньо важкими фізичними навантаженнями в низці кустарних галузей.

За національним складом харківські кустарі були надзвичайно неоднорідними, нараховуючи в своїх лавах представників більше ніж 20-ти національностей. Пересічне уявлення про частку різних національних груп у кустарному виробництві по місту можна отримати з даних про національний та професійний склад Харківського Союзу кустарів-одинаків (далі – ХСКО) – організації некооперованих кустарів (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Національний склад ХСКО за виробничими галузями (на 01.06.26)

№	Виробництво	Євреї	Росіяни	Українці	Латинці	Поляки	Литовці	Німці	Білоруси	Інші	Всього
1	Шкіряне	404	138	82	46	23	10	1	3	7	714
2	Кравецьке	405	96	73	4	2	1	2	1	1	585
3	Перукарі	144	52	20	5	8	-	-	-	1	230
4	Металообробне	94	61	29	2	3	3	-	-	6	198
5	Текстильне	153	18	4	4	3	-	1	-	-	183
6	Деревообробне	42	62	26	1	2	-	4	-	1	138
7	Ремонт годинників	106	10	5	-	-	-	-	-	-	121
8	Харчосмакове	40	25	11	4	-	-	-	-	4	84
9	Шапкарі	61	6	7	-	-	-	-	-	-	74
10	Хімічне	41	14	6	-	2	-	1	-	-	64
11	Паперове	45	6	1	-	-	-	-	-	-	52
12	Живописці	20	10	4	1	-	1	-	-	-	36
13	Фотографія	22	8	4	1	-	-	-	1	-	36
Всього		1 577	506	272	68	43	15	9	5	20	2 515

Таблицю складено авторкою за: [2, арк. 81].

Дані таблиці свідчать про безумовне переважання в союзі єврейської національності, яка становила 62,7% (або 1 577 осіб). На другому місці знаходились росіяни – 20,12% (або 506 осіб), а на третьому – українці –

10,82% (272 особи). Інші національності склали 6,4% (160 осіб) [2, арк. 81]. Євреї також переважали і в організації кооперованих кустарів «Кустар-Спілці», проте частка українців складала 36% і вони посідали по-важне друге місце [3, арк. 60].

Дрібне виробництво накладало певну специфіку на умови праці робітників. Робочий день харківського кустаря міг бути виснажливим і пересічно складав 10 годин [2, арк. 94]. Дуже часто через нестачу коштів умови праці були невідповідними. Проте кустар мав більше стимулів працювати – він отримував більшу зарплатню, ніж робітник держпромисловості. Середня зарплатня кустаря по Харкову складала 70 – 80 крб. Хоча мали місце відхилення від 30 – 200 крб. по окремих галузях [2, арк. 94]. У той же час, середня місячна зарплатня робітника державної трестованої промисловості на середину 1920-х була меншою і коливалась від 47,77 крб. (Текстшвальпром) до 74,29 крб. (Поліграфтрест) [4, арк. 232]. Також мали місце певні відмінності у оплаті праці між кооперованими кустарями та кустарями, які працювали на скупника. Зокрема кооперований кустар міг отримувати 50 крб. на місяць, а кустар, що працював на скупника – 30 крб. [2, арк. 61]. Отже найбільш незахищеними верствами серед дрібних виробників були ті що працювали на скупника.

Прибутки кустарів та ремісників в різних галузях кустарного виробництва дуже різнилися. Виявити найбільш заможних дрібних підприємців можна спираючись на дані по м. Харкову для притягнення до прибуткового податку. Так до найбільш прибуткових виробництв належали: кравці жіночого (1 950 крб.) та чоловічого одягу (1 440 крб.), обробка хутра (1 440 крб.), ремонт годинників (1 350 крб.), штампувальні майстерні (1 326 крб.), вироблення мазі для взуття (1 224 крб.), ювелірне виробництво (1 200 крб.) тощо [2, арк. 100].

В цілому ж розбудова та розвиток дрібного сектору виробництва, особливо в першій половині 1920-х років, відбувався переважно силами самих кустарів. У той час, коли головна увага держави була зосереджена на відбудові державної промисловості, дрібний сектор розвивався без належної підтримки держави. Зокрема сучасник та дослідник непу, С. Зарудний зазначав: «ставлення держпромисловості до кустаря перейнято ворожістю й почуттям конкурента. Кустаря ігнорують, на нього незважають» [8, с. 24]. Таке ставлення держави до кустарів було обумовлено ідеологічними переконаннями більшовицьких лідерів. Адже діяльність дрібних виробників була спрямована на отримання прибутку, в чому більшовики вбачали загрозу своїй політичній гегемонії та відтворенню буржуазних відносин.

Радянська влада, дозволяючи розвиток кустарної промисловості, намагалася зменшити високий рівень безробіття та забезпечити населення товарами першої необхідності в умовах кризового стану промисловос-

ті. Створення сприятливих умов більшовиками для кустарів було тимчасовим кроком. Більшовики ставили за мету кооперування кустарного сектору і поступову інтеграцію розпорошених виробників у державний сектор промислового виробництва та підпорядкуванню плановому розвитку. Тому саме для кооперованого сектору створювались більш сприятливі умови – пільгове кредитування, забезпечення сировиною та збутом. Більшість кустарів міста були кооперовані та входили до ХСКО або «Кустар-Спілки». Проте навіть кооперативні організації часто перебували в дуже скрутному становищі через недостатнє фінансування.

Харківські кустарі являли собою національно та соціально неоднорідних дрібних виробників міста. В умовах непу, кустарне виробництво послаблювало проблему безробіття і сприяло насиченню споживчого ринку Харкова товарами широкого вжитку. І саме кустар-виробник був домінуючим типом серед приватних виробників міста.

Хоча радянською владою була проголошена підтримка розвитку дрібного виробника, зберігалися класові принципи і упереджене ставлення до останніх. Подальший шлях розвитку кустарного сектору більшовицькими лідерами розглядався лише через залучення кустарів та ремісників до кооперативної системи, а в подальшому – через повну інтеграцію до державної промисловості і планової економіки.

Перехід до курсу індустріалізації призвів до посилення наступу на дрібних виробників. Збільшення податкового тиску та командно-адміністративних заходів вимушували харківських кустарів зникати з ринку або переходити до нелегального виробництва. Причому останній шлях був дуже ризикований. Дрібні виробники що самостійно винесли всі труднощі післявоєнних років і сприяли відбудові народного господарства втрачали можливість самостійно керувати процесом виробництва. Більшовики ставили кустаря в залежне і підконтрольне становище. Друга половина 1920-х років характеризувалася згортанням виробництва кустарями і збільшенням дефіциту товарів на споживчому ринку. Дрібний приватний виробник виявився зайвим елементом в майбутній індустріальній країні. На кінець 1920-х років кустарна промисловість Харкова була кооперована або знищена.

Література

1. *Волосник, Ю. П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис ... д-ра. іст. наук: 07.00.01 / Ю.П. Волосник; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2004.

2. ДАХО. – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 153. – Арк. 61, 81, 94, 100.
3. ДАХО. – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 60.
4. ДАХО. – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 3455. – Арк. 232.
5. ДАХО. – Ф.Р. – 1296. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 243 – 244.
6. *Зарудний С.* Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне) / С. Зарудний // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Харків, 1927. – С. 1–30.
7. *Каплан, Д. А.* Кустарная промышленность Украины / Д. А. Каплан. – Харків, 1922.
8. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – Харків, 1927.
9. *Ларин, Ю.* Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М., Л., 1927.
10. *Махоніна, О. Г.* Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах непу. / О.Г. Махоніна // Актуальні проблеми вітчизняної та весвітньої історії: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 15. – С. 189 – 196.
11. *Олійник, М.* Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921 – 1929 рр. / М. Олійник. – Харків, 1998.
12. *Онацький, М. Ю.* Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921–1928 рр): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / М. Ю. Онацький; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2012.
13. *Пиріг, О. А.* Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Пиріг. – К., 2002.
14. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1921 г. // Бюллетень №11. – Стаття 320.
15. *Сушко, О.О.* Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні в період НЕПу (1921 – 1928 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. О. Сушко. – Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004.
16. *Шапиро, Д.* Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М., Л., 1928.